

Йосипів А.О.

к.ю.н., доцент

Львівський державний університет внутрішніх справ

ЗАПОБІГАННЯ ЯВИЩУ БЕЗДОМНОСТІ: КАРАЛЬНІ ЧИ СОЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ?

Постановка проблеми. Людина як соціальна істота протягом життя має різні потреби. Сутність потреб може змінюватись із часом залежно від різних факторів (матеріального та соціального рівнів, стану здоров'я, місця проживання, професії тощо). Проте у демократичній правовій державі є низка потреб, які гарантуються Конституцією. Однією з таких гарантій є гарантії на житло та достатній життєвий рівень (ст. 47 та 48 Конституції України) [1]. У кожному суспільстві, а українське не є виключенням, є певний прошарок людей, які з певних причин проживають поза місцем, призначеним та придатним для проживання, тобто відповідно до Закону України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» від 02.06.2005 р. № 2623-ІУ є бездомними [2]. Явище бездомності є негативним для будь-якої держави, оскільки призводить або може призвести до інших антисуспільних проявів – розповсюдження хвороб, паразитичний спосіб життя, вчинення правопорушень, зокрема злочинів, та й самі безхатченки нерідко стають жертвами злочинних посягань. Такі особи, яких ми відносимо до так званих маргіналів, характеризуються примітивними інтересами, низьким культурним рівнем, бездуховністю, аморальною поведінкою, порушенням правових заборон. Особи, які займаються бродяжництвом, часто вчиняють крадіжки, беруть участь у збуті викраденого, є посередниками в перевезенні і збуті наркотичних засобів, серед них багато порушників громадського порядку [3, с. 289]. Таким чином, актуальність дослідження питань стосовно осіб з маргінальною поведінкою без постійного місця проживання не викликає сумнівів.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Кримінологічним аспектам проблеми бродяжництва і безпритульності приділялася увага багатьох науковців, серед яких Ю.М. Антонян, Т.С. Барило, М.М. Биргеу, Ф.Г. Бурчак, О.О. Верлан-Кульшенко, А.С. Глаголев, І.М. Даньшин, О.М. Джужа, А.І. Долгова, В.П. Ємельянов, О.М. Костенко, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова, П.С. Матишевський, Г.М. Мінковський, В.І. Шакур, С.С. Яценко. Серед науковців, які досліджували проблему бездомності та злочинних проявів таких осіб у зарубіжних країнах, можна виділити таких вчених: С.М. Абельцев, Я.І. Гілінський, С.Б. Дебрер, Г.С. Кара-Мурза, В.В. Лунєєв, І.В. Мерсіянова, Р. Мертон, Г. Мид, С.А. Стивенсон, З.Р. Соловйова, Н.Дж. Смелзер, С.М. Іншаков. Проте багато питань залишаються відкритими та потребують підвищеної уваги як з боку державних органів, так і з боку громадськості.

Формулювання завдання дослідження. Метою статті є проведення аналізу законодавства України з огляду на проблему бездомності, бродяжництва та злочинів, що з цим пов'язані.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проблем осіб без постійного місця проживання з погляду кримінології зумовлене взаємозв'язком такого явища зі злочинністю. Обидва явища мають соціальну природу та впливають одне на одного. Особа, яка не має постійного місця проживання, веде маргінальний спосіб життя, тобто формується на межі соціальних верств та структур і в рамках процесів переходу від одного типу соціальності до іншого або в межах одного типу соціальності внаслідок її серйозної деформації через

соціальне становище схильна до вчинення злочину. Навпаки, особа, яка вчинила злочин, може перетворитись на безпритульного.

Для боротьби з наслідками будь-якого явища чи процесу потрібно спочатку з'ясувати причини та умови, які призвели до такого явища і, вплинувши на ці детермінанти/фактори, вжити заходів, спрямованих на зниження рівня негативних проявів.

Говорячи про проблему безпритульних, слід вивчити причини перетворення особи на таку, що втрачає людську особистість, перетворюється на «непотріб суспільства», та причини вчинення такими злочинів.

Проблема безпритульності визначається ставленням держави до неї. Як зазначають В.С. Батиргарєєва та О.В. Дубович, всі країни залежно від ставлення до проблеми бездомності та боротьби зі злочинністю цих осіб можна поділити на такі групи:

– країни, в яких системно не вживається заходів щодо вирішення проблеми бездомності, а за вчинення злочинів до бездомних осіб застосовується покарання на загальних підставах;

– країни, в яких намагання подолати або принаймні обмежити бездомність шляхом вживання соціальних заходів підкріплюється репресивними способами кримінально-правового характеру;

– країни, в яких для викорінення бездомності вживаються заходи соціальної спрямованості, а відповідальність за вчинення правопорушень настає так само, як і за вчинення аналогічних злочинів будь-якою особою на загальних підставах [4, с. 28].

До першої групи, як пишуть науковці, належать переважно країни зі слабкою економікою та великою щільністю населення, що не дозволяє успішно реалізовувати політику обмеження явища бездомності. До другої групи слід віднести США, де активно застосовуються заходи, спрямовані на криміналізацію явища бездомності. Але водночас із каральними засобами у цій країні приділяється значна увага з боку державних органів

і соціальній політиці, на яку виділяють значні кошти. Схожий підхід до бродяжництва існує в Угорщині, Канаді, Нідерландах та Швейцарії. У цих країнах до осіб, що не мають постійного місця проживання, застосовують різні види покарань, зокрема тюремне ув'язнення або штраф [5].

В інших країнах, наприклад, у Болгарії, віддають перевагу соціальному вирішенню проблем бродяжництва [12]. Наша держава після розпаду СРСР також взяла курс на соціально спрямовані заходи боротьби з окресленою проблемою.

Аналізуючи питання бездомності, слід, насамперед, визначити можливе коло осіб, які з певних причин опиняються у такій ситуації. На вулиці опиняються люди, які втратили житло внаслідок алкогольної чи наркотичної залежності, особи, які втратили житло після повернення з місць відбування покарання, діти-сироти чи діти, позбавлені опіки та піклування, особи похилого віку, позбавлені опіки та піклування та особи з інвалідністю, особи, які страждають на психічні розлади, недієздатні та обмежено дієздатні особи. Чимале коло осіб, які належать до групи ризику, вимагає врегулювання питання запобігання безпритульності таких осіб на законодавчому рівні з метою запобігання порушенню їх прав та свобод та забезпечення гідного рівня життя.

Законодавство України про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей ґрунтується на Конституції України і складається з Закону України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», законів України «Про соціальні послуги», «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про житловий фонд соціального призначення», «Про свободу пересування та вільний вибір

місця проживання в Україні» та інших нормативно-правових актів.

Відповідно до Закону України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» запобігання бездомності і безпритульності є системою заходів, спрямованих на усунення правових, соціальних та інших причин виникнення бездомності та безпритульності, запобігання їм; заходів щодо зниження ризику втрати особою прав на житлові приміщення і запобігання втраті цих прав, а також щодо запобігання виникненню негативних суспільних наслідків, пов'язаних з відсутністю в особи житла (ст. 2) [2].

У ст. 19 цього Закону зазначається, що до закладів соціального захисту для бездомних осіб і безпритульних дітей належать такі: будинки нічного перебування; центр реінтеграції бездомних осіб; соціальний готель; інші заклади, що надають послуги бездомним особам.

Заклади соціального захисту для бездомних осіб створюються місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, релігійними організаціями, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності, фізичними особами відповідно до потреб регіону. Прикладом будинків нічного перебування є Спільнота взаємодопомоги «Емаус-Оселя» у м. Львів – громадська організація. Основним видом діяльності «Оселі» є організація життя та праці Спільноти безпритульних осіб. Це об'єднання людей, які разом живуть, працюють, ведуть спільне господарство, вирішують життєві проблеми і допомагають біднішим за себе. За весь 2017 рік у Спільноті проживали 25 осіб. Тут люди отримують психологічну підтримку, направлення на медичне обстеження, покриття кишенькових витрат, допомогу у відновленні втрачених документів, беруть участь у культурних заходах і активно залучаються до акцій солідарності та допомоги іншим. Нові мешканці Спільноти беруть участь у соціальному навчанні – тримісячних курсах, які включають

терапію залежностей, тренінги особистісного розвитку, історію руху «Емаус». Навчання проводять психолог та соціальний працівник.

Для покращення роботи з узалежненими мешканцями Спільноти у 2017 році за фінансової підтримки Фонду Генрі Ноуена та Об'єднання протестантських церков «Церква в дії» («ІССО») продовжувала діяти реабілітаційна програма, яка включає додатковий соціально-психологічний супровід мешканців спільноти, поглиблену терапію залежностей.

У 2017 році до Осередку звернулося 974 особи, було видано 4713 обідів, користувались душею 1184 рази, зроблено 155 стрижок, надано 1014 послуг з прання речей. Функціонування Осередку та вулична робота здійснювалися завдяки заробіткам Спільноти і за підтримки Управління соціального захисту Львівської міської ради та Департаменту економічної політики ЛМР [10].

Також у Львові діє Центр обліку та нічного перебування бездомних громадян, який веде первинний облік бездомних громадян та створює інформаційний банк даних на електронних і паперових носіях, сприяє реєстрації переважного місцеперебування бездомних громадян відповідно до законодавства, здійснює заходи щодо виявлення бездомних громадян, зокрема шляхом спеціалізованої служби соціального патрулювання, проводить за бажанням бездомних їх первинне соціально-психологічне тестування, надає зазначеним особам інформаційні, правові та інші консультаційні послуги, а також допомогу у відновленні їх документів, майнових і житлових прав, сприяє працевлаштуванню [11].

Зкладами соціального захисту для безпритульних дітей є притулок для дітей служби у справах дітей, центр соціально-психологічної реабілітації дітей, соціально-реабілітаційний центр (дитяче містечко).

Аналіз законодавства України щодо забезпечення соціального захисту бездомних громадян дає підстави зробити висновок, що на законодавчому рівні це питання урегульоване. Основною проблемою української держави є

те, що ми боремося з наслідками асоціального загрозливого явища – бездомності, а потрібно виявити та мінімізувати причини такого становища, та, що дуже важливо, знизити кількість злочинів, що вчиняються особами, які ведуть маргінальний спосіб життя. Проблема полягає ще й у тому, що зазвичай особи, які живуть на вулиці, не бажають вживати заходів для повернення до нормального соціального життя. Подібна проблема прослідковується й в інших державах. Наприклад, у США, де, як ми уже зазначали, урядом виділяються значні кошти на соціальну підтримку бездомним (понад 1 млрд доларів), останні не бажають повертатися на роботу та до нормального соціального життя, оскільки та допомога, що надається державою, є для них достатньою, і задовольняє основні потреби – їжа, одяг, притулок. Однак у США, Швейцарії, Канаді та інших країнах існує покарання, що застосовується до таких осіб. Тобто існує двостороння позиція: держава вживає заходів для надання першочергової підтримки, проте і бездомні повинні проявити зусилля для реінтеграції, тобто для повернення до життя в суспільстві як повноправних його членів.

Однією з головних проблем, пов'язаною з явищем бездомності, є злочинність осіб без постійного місця проживання.

Як зазначає Т.В. Анаф'янова, соціальний паразитизм – це антисуспільний образ дій, а нерідко і спосіб життя, основними рисами якого є отримання нетрудових доходів і ухилення від суспільно корисної праці [3, с. 290]. Незаперечним є факт взаємозв'язку безробітності, безпритульності та злочинності. Згідно з даними Державного комітету статистики України у 2013 році безробітними було вчинено 20,8% злочинів, працездатними особами, які не працювали і не навчалися – 48,1% злочинів [12].

За словами Д.О. Назаренко, усереднене значення коефіцієнта злочинної активності бездомних осіб складає 47 злочинців на 100 бездомних. Тобто кожен другий бездомний вчиняє злочини. А якщо прийняти до

уваги похибку латентизації офіційної статистики, то значення вказаного показника виявляється більшим принаймні у півтора рази та наближується до рівня абсолютної криміналізованості осіб, які займаються бродяжництвом. Зазначена інформація наочно підтверджує принципову спорідненість злочинності та бродяжництва як фонового для неї явища [13, с. 45].

Дослідження структури злочинності осіб без певного місця проживання дозволяє встановити, у загальній структурі злочинності осіб без певного місця проживання переважає частка корисливих і корисливо-насильницьких злочинних зазіхань.

Фактори, що зумовлюють маргінальну і злочинну поведінку осіб без певного місця проживання, надзвичайно різноманітні. Вони мають як об'єктивну природу, зумовлену недосконалістю механізму державного регулювання, законодавчого забезпечення, так і суб'єктивну – значна кількість громадян перемістилася на *соціальне дно* та втратила перспективу (і бажання) соціально адаптуватися, змирися зі своїм статусом.

Специфіка детермінації злочинності осіб без визначеного місця проживання полягає в тому, що весь процес її зумовлення умовно можна поділити на два відрізки. Межею між цими відрізками є факт втрати людиною житла, внаслідок чого вона змушена жити на вулиці. На першому відрізку у детермінаційному комплексі злочинності осіб без визначеного місця проживання діють дві групи чинників:

а) ті з них, що відносяться до особи (група особистісних якостей, тобто властивостей суб'єктивного характеру);

б) ті, що відображають вплив середовища на особу (група зовнішніх факторів, тобто чинників об'єктивного характеру).

До першої групи чинників належать певні особистісні риси та властивості людини (недостатня здатність до соціалізації та низький рівень соціальної обізнаності й пристосованості до обрання раціональної та безпечної

лінії поведінки, наявність фізичних і психічних вад, зокрема схильність до дромоманії, вживання психоактивних речовин, такі особистісні риси, як легковажність, довірливість, навіюваність тощо). Другою групою чинників охоплюється значна їх кількість, які за масштабністю походження можна поділити на макро- і мікрорівневі. Макрорівневі зовнішні чинники представлені комплексом детермінант загальнодержавного значення, що зумовлюють, з одного боку, факт перебування людини у стані соціального виключення, а з другого – формування криміногенно орієнтованої свідомості та психології людини, що виявляється найпотужнішою складовою у механізмі злочинної поведінки останньої. До таких чинників належать недоліки й прорахунки у таких сферах життєдіяльності суспільства, як соціально-економічна, політична, морально-психологічна, організаційно-управлінська, правова тощо. До детермінант мікрорівневого характеру належать численні негативні явища, що проявляються у таких сферах, як сімейна, виховна, дозвільна та найближче побутове оточення особи тощо. До цієї ж ланки детермінації слід відносити засудження та вплив місць позбавлення волі, факти недобросовісних угод із житлом, виселення внаслідок різних причин без надання громадянам інших житлових приміщень, утрату житла через заборгованість тощо. Другий відрізок процесу соціального виключення людини, що безпосередньо призводить до вчинення злочину, зумовлюється дією чинників, що містяться, по-перше, у найближчому середовищі людини, а по-друге, у середовищі у широкому сенсі слова (ставлення всього суспільства до проблеми бездомності, офіційних та неофіційних структур, окремих громадян тощо). У найближчому середовищі, в якому опинилася бездомна особа, починають діяти неписані норми соціального дна із відповідною шкалою цінностей, що стають жорстким регулятором її поведінки. Згодом

особа повністю підкорюється об'єктивно існуючому середовищу, що починає встановлювати своєрідний диктат над її поведінкою. Комплекс проблем, який переважно стосується неможливості задоволення потреб у житлі, харчуванні, дотриманні елементарної гігієни, медичній допомозі, відсутності перспективи повернутися до нормального життя, потерпання від фізичного та психічного насильства тощо, відбиваючись у свідомості бездомної людини, призводить до виникнення різних поведінкових відхилень від законослухняного життя і спричиняє вчинення злочинів. Що стосується ставлення суспільства до проблеми бездомності як чинника, що детермінує злочинність цих осіб, то криміногенний потенціал цього ставлення міститься у таких соціальних проявах, як *презирство* суспільства до бездомних і категоричне заперечення будь-якої соціальної активності щодо полегшення становища останніх; *байдужість* та мовчазне *примирення* з необхідністю існувати поряд із такою суспільною стратою; *страх* перед проблемою бездомності та пов'язаними з нею складнощами для благополучної частини населення тощо [4, с. 28].

Висновки. Наявність у суспільстві маргінальних прошарків є підставою для вжиття державою необхідних та достатніх заходів для боротьби з такими асоціальними проявами. Злочинність бездомних осіб є предметом окремого самостійного вивчення, оскільки зумовлюється специфічними факторами. Перша група факторів, на які слід впливати, пов'язана з перетворенням особи на бездомну. До них слід віднести соціально-економічні, політичні фактори, моральні, культурні, духовні, особистісні (відсутність волі, дезадаптація у суспільстві, непристосованість, психологічні чинники). Друга група факторів пов'язана з безпосереднім вчиненням злочинів. Лише комплексний підхід до цієї проблеми дасть змогу знизити рівень злочинності та кількості осіб, що проживають на вулиці.

Анотація

У статті досліджується явище бездомності в українському суспільстві та його взаємозв'язок зі злочинністю. Встановлено, що особи, які не мають постійного місця проживання, яких ми відносимо до так званих маргіналів, характеризуються примітивними інтересами, низьким культурним рівнем, бездуховністю, аморальною поведінкою, порушенням правових заборон. Аналізуючи питання бездомності, слід визначити можливе коло осіб, які з певних причин опиняються у такій ситуації.

Ключові слова: бездомність, безпритульність, маргінал, злочинність, особа без постійного місця проживання, фактори злочинності.

Аннотация

В статье исследуется явление бездомности в украинском обществе и его взаимосвязь с преступностью. Установлено, что лица, не имеющие постоянного места жительства, которых мы относим к так называемым маргиналам, характеризуются примитивными интересами, низким культурным уровнем, бездуховностью, аморальным поведением, нарушением правовых запретов. Анализируя вопрос бездомности, следует определить возможный круг лиц, которые по тем или иным причинам оказываются в подобной ситуации.

Ключевые слова: бездомность, беспризорность, маргинал, преступность, лицо без определенного места жительства, факторы преступности.

Yosypiv A.O. Prevention of the homelessness phenomenon: punitive or social measures?

Summary

The article deals with the phenomenon of homelessness in the Ukrainian society and its relationship with crime. It is established that persons of no fixed abode, so-called marginal persons, are characterized by primitive interests, low cultural level, spiritual impoverishment, immoral behavior, violation of legal prohibitions. Analyzing the issue of homelessness, first of all, it is necessary to determine the possible circle of persons who can find themselves in a similar situation for any reasons.

Key words: homelessness, homeless condition, marginal man, crime, person of no fixed abode, factors of crime.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей: Закон України від 02.06.2005 р. № 2623-ІУ. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/Laws/show/2623-15>.
3. Анафьянова Т.В. Особенности социально-медицинской работы с лицами и группами девиантного поведения в регионе. М.: Изд-во «Академия Естествознания», 2011. 293 с.
4. Батиргареева В.С., Дубович О.В. Зарубіжна практика боротьби з явищем бездомності та злочинами, що вчиняються особами без визначеного місця проживання: проблеми міжнародного та зарубіжного кримінального права та кримінології. Вісник кримінологічної асоціації України. 2015. № 1 (9). С. 26–38.
5. Верлан-Кульшенко О.О. Проблема бродяжництва в Україні в контексті сучасного європейського законодавства. Наук. вісн. Міжнар. гуманіст. ун-ту. Серія «Юриспруденція». 2012. № 3. С. 174.
6. Митяев А. Бездомные в Венгрии будут считаться преступниками. URL: <http://gksn.org.ua/novosti/bezdomnye-v-vengri-budut-schitatsja prestupnikami.html>.

7. Уголовный кодекс Канады / предисл. и науч. ред. М.И. Ковалева и Е.Н. Трикоз; пер. с франц. М.И. Ковалева. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2005.
8. Уголовный кодекс Швейцарии / пер. с нем. и предисл. А.В. Серебренниковой; науч. ред. Н.Ф. Кузнецова. М.: Зерцало, 2000.
9. Уголовный кодекс Республики Болгария / науч. ред. А.И. Лукашова; пер. с болгар. Д.В. Милушева, А.И. Лукашова. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001.
10. Річний звіт 2017 / Спільнота взаємодопомоги «Емаус-Оселя» Львівської міської ради. URL: http://emaus-oselya.org/ua/?page_id=3231.
11. Соціальний захист / Львівська міська рада. URL: <http://city-adm.lviv.ua/portal/catalog/hromadski-ustanovy/socialnij-zahist/>.
12. Державна служба статистики України. Офіційний сайт. URL: <http://ukrstat.gov.ua>.
13. Назаренко Д.О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Діса плюс, 2013. 524 с.